

ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SASA BRANCH IN NOVI SAD

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE

HISTORICAL LEXICOGRAPHY OF THE SERBIAN LANGUAGE

Edited by

Academician JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR
Prof. ISIDORA BJELAKOVIĆ
Prof. MARINA KUREŠEVIĆ

NOVI SAD 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НОВОМ САДУ

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Уредници

академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЉОР
проф. др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ
проф. др МАРИНА КУРЕШЕВИЋ

НОВИ САД 2021

Јасна Влајић-Поповић, Марта Бјелетић

ИСТОРИЈСКЕ ПОТВРДЕ У ЕТИМОЛОШКИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се указује на чињеницу да у словенској етимолошкој лексикографији нема јасног концепта старосрпског језика као посебног ентитета, као ни његовог доследног раздвајања од српскословенског. Затим се осветљава значај историјске лексичке грађе српског језика за етимолошку лексикографију, што се илуструје на примеру 40-ак одредница *Приручној етимолошкој речника српског језика*, где та грађа служи за документовање формалног и семантичког развоја разматраних речи и/или за аргументовање етимолошког суда о њима.

Кључне речи: српски језик, старосрпски језик, етимологија, лексикографија, дијахронија.

0. Тема овог рада јесте значај и улога историјске лексичке грађе у изради етимолошких речника српског језика, а то су тезаурусни *Етимолошки речник српског језика* (ЕРСЈ) и *Приручни етимолошки речник српског језика* (ПЕРСЈ). Овде ће се то питање разматрати начелно, без улажења у разлике међу двама речницима проистекле из њихове различите концепције (за детаљније поређење третмана историјске грађе у ЕРСЈ и ПЕРСЈ в. ПЕТРОВИЋ – ВУЧКОВИЋ 2018: 250–251), а изнети ставови биће илустровани примерима из одредница ПЕРСЈ.¹ Тема је одабрана с циљем да се осветли један од многобројних разлога због којих је потребно израдити Речник српског језика XII–XVIII века, као и да се представи једно од поља његове примене.

* Овај рад је финансирано Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору бр. 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ У тексту који следи неће бити навођене комплетне одреднице, већ само они њихови делови који су релевантни за тему рада. У питању су радне верзије одредница које су, све до коначне редакције, подложне ревизији.

1. Најважнији предуслов успешне етимолошке анализе јесте што потпунија документованост облика речи и њихових употреба у простору и времену (ЕРСЈ 3: 5). То значи да осим дијалектолошких факата,² битан удео у проналажењу ваљаног етимолошког решења има средњовековна српска лексика која је важна не само за датирање првих потврда,³ већ и за праћење формалног и семантичког развоја појединих облика (Влајић-Поповић – Бјелетић 2016: 199). Историјске потврде се по правилу црпу из историјских речника датог језика. И док већина словенских језика данас располаже таквим речницима,⁴ свеобухватан историјски речник српског језика, нажалост, још увек не постоји.

1.1. Какве то реперкусије има на третман српске историјске грађе у етимолошким речницима словенских језика? За разлику од нпр. руског, пољског, чешког (за које се уредно наводе староруске, старопољске, старочешке потврде), у цитирању историјских потврда српског језика влада велико шаренило. У појединим речницима прави се дистинкција између „старосрпског“⁵ и „српскословенског“ (Аникин 1: 52, 53; ФАСМЕР 1: 51, 53; ЭССЯ 1: 30, 31; SADNIK – AITZETMÜLLER 1: XXXV, XXXVI), при чему је овај потоњи дефинисан или као „српскоцрквенословенски“ (Аникин 1: 52; ESJS 1: 41; ЕСУМ 1: 16; ЭССЯ 1: 31; SADNIK – AITZETMÜLLER 1: XXXVI) или као „српска редакција црквенословенског“ (МАСНЕК 20; ФАСМЕР 1: 53). У неким речницима фигурира само једно од та два одређења, нпр. „старосрпски“ (БЕР 1: X; Скок 1: XXXIV) или „српскоцрквенословенски“ (ESJS 1: 41; ЕСУМ 1: 52), а понекад се паралелно срећу и одређења „старосрпскохрватски“ (Аникин 1: 53; ЭСБМ 1: 38; МАСНЕК 21, SCHUSTER-ŠEWIC 1: XXVII) и „српскохрватскоцрквенословенски“ (BEZLAJ 1: XXIX; SADNIK – AITZETMÜLLER 1: XXXVI). То показује да у словенској

² Упркос недостатку интегралног речника српске дијалекатске лексике, њен велики део је ипак лексикографски обрађен. Осим у штампаној верзији, одређен број речника доступан је и у дигиталном виду на речничкој платформи Института за српски језик САНУ „Расковник“ (в. gaskovnik.org).

³ У ПЕРСЈ датирање за старије помене врши се на нивоу века или, ако је то у извору назначено, и тачном годином прве писмене потврде. За први помен насловне речи узимају се и њене посредне потврде (путем деривата, ономастике) уколико су посведочене раније од ње саме (Бјелетић – Влајић-Поповић 2013: 174).

⁴ То су нпр. СРЕЗНЕВСКИЙ, СРЯ XI–XVII, СРЯ XVIII (за руски), ГСБМ (за белоруски), SSp (за пољски), ГЕВАУЕР (за чешки), HSSJ (за словачки).

⁵ У руској литератури паралелно се користе придевске сложенице са елементима *древне-* и *старо-*. Та терминолошка двојност (условљена периодизацијом руског језика) примењује се, не увек доследно и оправдано, и на друге језике. У случају српског, зависно од аутора, користе се одређења *древнесербский* (ФАСМЕР; ЭССЯ) или *старосербский* (Аникин).

етимолошкој лексикографији нема јасног концепта старосрпског језика као посебног ентитета. Због тога се дешава да се старосрпске потврде, узете по правилу из Даничићевог речника, квалификују, на пример, као „с.-х. застареле”.⁶ Додатни проблем представља неразликовање српскословенског (као посебне редакције црквенословенског) од самог црквенословенског односно старословенског. До овога махом долази због некритичког преузимања облика из Миклошичевог речника, без проверавања њихових извора (в. § 1.2.3), што је устаљена пракса у многим речницима. На тај начин бројне српскословенске потврде, иако често старије од потврда из других редакција, бивају погрешно приписане старословенском језику,⁷ те самим тим искључене из корпуса српске лексике.

1.2. Основни извори старе српске лексике који се консултују при изради ЕРСЈ и ПЕРСЈ јесу следећи:

– *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU (RJA), као једини историјски речник који покрива осам векова српске и хрватске писмености, при чему су прве потврде које он доноси најчешће старосрпске или српскословенске;

– Даничићев *Рјечник из књижевних сѣтарина срѣских* (РКС), који садржи старосрпски и српскословенски материјал из оригиналних списка, искључујући преводну књижевност;

– Миклошичев *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (LPS), који је комплементаран са Даничићевим речником јер доноси српскословенске потврде из преводних списка;

– поједини старосрпски извори који су остали ван домашаја Даничићевог и Миклошичевог речника (*Зайиси и найѣиси*, *Бањска хрисовуља*, *Терминолошки речник срѣске средњовековне медицине*, *Закон о рудницима* итд.), који допуњавају круг стандардних историјских извора. Од допунских извора бирају се превасходно они који доносе народни језик, пошто је управо његова лексика релевантна за утврђивање формалног и семантичког развоја речи које су предмет етимолошке анализе.

Наведени корпус извора далеко је од потпуног (и још увек знатно ужи од историјских корпуса којима располажу други словенски језици), што значи да је израда репрезентативног – ако не и исцрпног – историјског

⁶ Види нпр. ожити ‘оживети’ са примером из св. Саве (ЭССЯ 31: 252–253 s.v. *obžiti (sę), где је тај облик наведен латиницом).

⁷ Такав је случај са речима разметнѣти, размочити, размѣтити, отѣклопити, отѣкоупити, размѣновати, оскороуша итд. у новијим томовима ЭССЯ (в. Крѣско 2014: 107–108).

речника српског језика један од горућих и вероватно најпречих задатака српске дијакхронијске лингвистике.

Искусство у раду на ЕРСЈ и ПЕРСЈ показало је да се поменути источњим изворима мора приступати критички, и то из више разлога.

1.2.1. У РЈА, где је грађа изложена строго хронолошким редом, не спроводи се диференцијација средњовековне лексике на старосрпску и српскословенску, већ је та разлика имплицирана навођењем извора које читалац мора бити у стању да препозна и класификује. Осим тога, све потврде су транслитерисане латиницом (док се у ЕРСЈ и ПЕРСЈ оне наводе у оригиналној грађи), тако да тај речник превасходно служи као путоказ ка цитираном извору, који се консултује уколико се до њега може доћи.

1.2.2. Попут РЈА, ни Даничић не маркира разлику између старосрпских и српскословенских потврда, чак ни у насловима одредница РКС. Како је за етимологисање речи таква диференцијација битна, неопходно је на основу примера које он даје успоставити потребну дистинкцију, а ако то због краткоће цитата није могуће, „иде се у извор”,⁸ који он по правилу наводи.

1.2.2.1. Уз то, Даничић понекад нетачно реконструише фонетски лик насловне речи одреднице. Тако, на пример, доследно писање з(ь)лед- у старосрпским споменицима XII–XIII века говори против његове реконструкције са јатом зълѣдъ (РКС 1: 386):⁹

злѣдити *злѣдѣм* impf., јек. *злѣдѣгѣи* (Вук), *дзлега* f., заст. *злѣд*, *злѣјег* f., т. ‘телесна повреда; душевни бол, јад’, покр. *злѣга* f. ‘зло, штета’ (Макарска) [...] стсп. з(ь)ледъ: безъ вьсакое зледи (1189, Кулин Бан Дубровчанима), кѡѡмъ любо зледѣю (Врањинска повеља св. Саве из 1233, познији препис), да нѣ зледи никое (1234, Радослав Дубровчанима, оригинал), безъ все хабе и зледи (1234–1240, Матеј Нинослав Дубровчанима, оригинал), да нѣ зледи чловѣкомъ (1253, кнез Черномир Дубровчанима), да не кьто зли людѣ медѣ свѣтомѣ ти царьствѣ и медѣ нашѣ градѣ вложе злетѣ (1253, Дубровчани Михаилу Асену); з(ь)ледовати: да бисте ѡ томѣ не зьледовали, како и мы не зьледѣемо васѣ (1240–1272, кнез Ђура Дубровчанима) [...].

⁸ Некад се приликом провере извора може установити чак и омашка потпуно погрешног цитирања, нпр. иза Даничићеве скраћенице Д. (= Доментијан) заправо стоји Теодосијево житије св. Саве. Провера је битна и у изворима као што је Иловичка крмчија, где је текст српскословенски, али поједине речи ипак могу бити старосрпске.

⁹ Исту реконструкцију даје и Миклошич у LPS 230b.

1.2.3. Са резервом се узимају и насловне речи одредница које садржи LPS. Будући да је Миклошич на основу редакцијских ликова понекад реконструисао непосредочен старословенски облик (с назалом, с оба полугласа итд.), потребно је утврдити где је дати облик заправо посведочен. Неретко се испоставља да извори Миклошичевих примера припадају искључиво српској редакцији црквенословенског језика:¹⁰ тако је, на пример, старословенски облик *кљѣпъ* успостављен на основу српкословенског *клоупъ*, посведоченог у Михановићевом *минеју* из XVI века (LPS 292). Након спроведене тријаже Миклошичевих извора, LPS постаје додатни извор српкословенске лексике која није регистрована у РКС, и то на два начина.

1.2.3.1. У највећем броју случајева Миклошичев материјал употпуњује репертоар српских историјских потврда. Некад се ту може наћи основна реч, на пример српсл. *грахъ* (LPS 142: Крушедолска библија, XVI век) према већ регистрованим потврдама изведеница те речи, стсрп. *граховиште* ‘њива на којој се сејао грашак’ (РКС) и *грахоръ* ‘мачков брк, *Nigella damascena*’ (Катић 1987). Некад се открива другде непосредочена изведеница, на пример српсл. *разматрати* (LPS 778: Различити списи, XVI век) према већ регистрованим српсл., стсрп. *сьмотрити*, *сьматрати* (РКС) или српсл. *нанизати* (LPS 407: Вуков *минеј*) према већ регистрованим српсл. *въ-*, *про-њсти*, *-њзити* ‘у-, пробости’ (РКС). Некад се добија само додатна потврда већ посведочене речи и/или значења, на пример српсл. *прозоръ* ‘*fenestra*’ (LPS 695: Чуда пресвете Богородице, XVII век) поред већ посведоченог српсл. *прозоръ*: да сѣтворѣ келию ... и прозоръ въ светѣи ольгаръ (RJA: Доментијан), такође ‘поглед’ (LPS 695: Иловичка *крмчија*).

1.2.3.2. Ређе се догађа да LPS пружа једине старе потврде разматраних речи, на пример за стсрп. *жлѣза*: *обѣтезае жили и жлезы* (LPS 200: Златоуст, XVI век) или српсл. *отъчюхъ*: *отъчемъ отъчюхъ сказаѣтъ се* (LPS 544: Иловичка *крмчија*), *отъчоухъ* (LPS 544: *Ходошки зборник*).¹¹

2. Побројани извори, иако не пружају увид у целокупну постојећу грађу, ипак доносе обиље исторјских потврда за речи које су

¹⁰ Детаљније о томе в. СРЈОС 122, тамо и за даљу литературу.

¹¹ Обе потврде у Миклошичевом речнику потичу из споменика српске редакције и очито су узете из старосрпског народног језика. У Иловичкој *крмчији* са *отъчюхъ* се глосира *отъчимъ* (ту написано *отъчемъ*, на другом месту истог преписа и у једном познијем исправно), што је шире распрострањени синоним (< псл. **отъѣитъ*).

предмет анализе у етимолошком речнику. Те потврде – на разним језичким нивоима – показују сличности односно разлике у односу на данашње стање, као и међуфазе развоја који је довео до данашњег стања. Следи неколико примера:

дйгнути (се), такође *gūhi*, *-īnēm (se) pf.*, *zà-, ùz-, nà-, ùd-, ùz-gūñnyūi / -guhi (se) pf.*, *(-)gūzāiūi*, *-жēm (se) impf.*, *gūzāch m.*, *gūzaliūa f.*; стерп., српсл. дигнути се ‘кренути’, дизати ‘покретати’ поред двигнути, двићи, двизати, подигнути: аще подигнетъ десною ногоу, подвигнути ‘покренути, подстаћи’, подвигнути се ‘потрудити се’, подвизати ‘дизати’, подвизати се ‘дизати се, кретати, трудити се, *йодгвизаиūи се*’, въздвигнути ‘подићи, уздићи’: бог мѣ господство ѣздвигни, ‘саградити’: храми въздвиже, въздвизати ‘покретати (нпр. рат); подизати, градити’: зрѣаше въздвизаема храма. — Од псл. **dvignoti (se)* [...] У старосрпском је забележен и старији гласовни лик са *-в-*, данас посведочен само ретко у дијалектима (*gviñnyūi* ЦГ, чак.), и данашњи, какав постоји још у буг. *dìgam* поред *vdìgam*, *dvìgam*; он се може објашњавати метатезом *gv-* > *vg-* којој је уследило одбацивање почетног *в-* схваћеног као предлог, или дисимилацијом у **vzdvignoti*. Изворни лик се чува у славенизму *йодгвизаиūи се*, **пдвиг**. [...]

дѡклѣ *adv.*, *докле iđg*, *дѡнекле*, дијал. *дѡклен*, *дѡкли*, такође *дѡколе*, *дѡколѣ*; стерп. докле, доклѣ, доклѣ, докла; до колѣ: до колѣ сѣмъ живѣ, доколи: дотолѣ доколи се исплати вѣсь дугѣ. — Од псл. дијал. (?) **do kolē* поред **do koli* ‘до када’ [...] Двосложни лик настао је синкопом из тросложног, стерп. *доколе* > *докле*, уп. *гойшолѣ* > **дѡглѣ** [...]

-зрети *-zrēm impf.*, данас само у *zà-, nà-, ùpò-zrēiūi*, *обàзрēiūи се*, **прѣзрѣти** *pf.*, *zà-, nà-, nàg-, òb-, обà-, ùpò-ziraiūи (se) impf.*, *обàзрив adj.*, **призор**, **прѡзор**, **ѹзор** [...] **зѡра**, *òbзòpje* ‘видокруг’, **озарити**, **òбзѣр**; српсл. зрѣти ‘видети’, зазрѣти ‘посумњати, замерити’, дозрѣти ‘сагледати’, назрѣти се ‘нагледати се’, призрѣти, оузрѣти ‘угледати’, сьзрѣти ‘погледати’, прозрѣти ‘предвидети’, за-, при-зирати, стерп. тпн. Призрѣнь. — Од псл. **zrēti*, *zъr’q* ‘гледати’, iter. *(-)zirati* [...] Симплекс *zrēiūи* није се очувао у свакодневном језику због хомонимије са **зрѣти**, провербални лик са **zъ-* изобичајио се због *сàзрēiūи*, од **obъ-zъreti*, **obъ-zirati (se)* регуларни фонетски рефлекси су *обазрēiūи (se)*, *обзираiūи се*, док је *обàзираiūи се* плод аналогije [...]

ништа *ničēa* *pron.*, заст. *нишѣтар(e)* (Вук), *ùd-, ù-нишѣиūи pf.*, *-нишѣáваiūи impf.*; стерп., српсл. нич(ь)то, ничеса, ничѣтоже, ничѣторе: да не даете ничесаре; ништо, ништорѣ, ништорѣ; ништа, ништарѣ, ништарѣ: да не бое нишаре, да имѣ нища не испакости. — Од псл. **ničьto*, *ničeso* [...] Дисимилацијом и морфолошком реанализом у старосрпском је *ничѣто*, *ничеса* дало *нишѣто*, *нишѣиá*; облик на *-а* превладао је због тога што уз негацију по правилу долази партитивни генитив, тј. према *нема нишѣиá* ‘нема ничега’ почело се говорити *ишо је нишѣиá* уместо *ишо је нишѣто*, *нишѣиá груѣо* и сл. Стерп. облици ове заменице показују њену склоност ка деиктичком појачавању, што се данас очувало само у дијалектима [...]

2.1. Са становишта састављања етимолошког речника веома су битни примери употребе речи (устаљени спојевии, фразе, по-

словице, па и читаве реченице), који доприносе бољем сагледавању тих речи не само у језичком већ и у културном контексту:¹²

бџлети -*й* 3. sg., јек. *бџлети* [...] стсрп., српсл. болџти, intr. ‘боловати’, болџти огницею ‘имати грозницу’, болџти о доуши ‘бринути’ (Теодосије); болџствъ: збџ малка кость, велика болџствъ (ibid.) [...].

жџр -*а* m. [...] стсрп. жиръ: ако се у жоупи жиръ роди, тога жира цароу половина, а томоу властелиноу чина е држава, половина (Душанов законик), жировнина ‘порез на жирење свиња’: травнина, що је по всѣхъ метохилахъ, жировнина, все то даеть кралѣвство ми цркви, српсл. жировати се: жируе се съ свинѣами ‘хранити се’ [...].

злџба -*ѣ* f. [...] стсрп., српсл. злџба: що се зло оучини ... селоу, вѣсоу тоузи злџбоу да плати ѡколина (Душанов законик), које любо чтете а или злџбе или крѣви (1362, цар Урош Дубровчанима), и о особи: ако имь что оузьме гоусарь или татъ или конагоде злџба (Душанов законик), злџбити: припорѣчуѣне намь лѣбити правдѣ а злџбити неправдѣ (1451, Стефан Томаш Дубровчанима), злџбѣникъ: да прѣими педепсѣю како прѣстоупникъ божи и злџбникъ (1485, Цетињска хрисовуља) [...].

џстати -*анѣм* pf. [...] стсрп. џстати: не бѣ каменъ џсталь на камени (1198–1199, Немања Хиландару), по живџтѣ моемь или џстане дѣте мое или оуноуче (1234, краљ Радослав Дубровчанима), що им џста дѣжань (1398, краљ Остоја Дубровчанима) [...].

3. У етимолошки речник не уноси се сва посведочена историјска грађа већ само оне потврде које, у крајњој линији, доприносе етимолошком решењу. Стога се при изради речника врши с е л е к ц и ј а историјске грађе. Селекција се спроводи по неколико критерија: фонетском, морфолошком, творбеном, семантичком итд.

3.1. На плану ф о н е т и к е прати се развој појединих гласова, нпр. вокалног *л* (**дџг**, **жџдети**, **зџо**) или полугласа (**џд**), рефлекси **ѣ** (**нѣкѣ**), разне врсте једначења (**кџлѣвка**, **џд**), варијантности разних типова (**џрах**, **срѣћа**) итд. Посебно се указује на случајеве када су старосрпске језичке црте очуване у дијалектима (в. напомене 13, 14, 15, 16).

дџг -*а* m., *гџжан*, *нѣдџжан* adj., *гџжнѣк* m., (*за-*, *џ(г)-*, *раз-*, *ѣре-за-*)*гџжнѣи* (*се*) (im)pf., *задџжѣње* n., *гџдѣвати* impf., *гџдѣвање* n.; стсрп. дльгъ (1254, Радослав Дубровчанима), доцније двогъ (1332, бан Стефан Дубровчанима), дѣгъ (1398, краљ Остоја Дубровчанима); дльжнь (1222–1228, Жичка повеља), дльжнѣкъ, дльжити: да ихъ не могѣ дльжити, дльгованиѣ. — Од псл. **dъlgъ* [...].

¹² О значају ванлингвистичких података (нарочито оних из историје, етнологије, географије, историје религије и сл.) за успешно етимологисање, в. Бјелетић – Влађић-Поповић 2008.

жу̀дети -*īm* impf., ијек. *жу̀дјети*, *жу̀дан* заст., покр. ‘жедан’ [...] стерп. жльдѣти: жльдеће покрѣпити старѣ любвь (1387), од 1517. жоудѣти: помок жодилі (место жьдилі), српсл. и жльдати: жльдающе тебе царѣ (1253), жльднѣ ‘жељан’. — Без поуздане етимологије [...].

зѣо *злѣ, злѣ* adj. [...] стерп. зьль: безь всьсега зьлога примысѣла, чловѣкь зьль (1234), заль чловѣкь (1396), зао чловѣкь (1453), зьла рѣчь, зьла дѣла, у топонимији: зьла плоча, зьла рѣка, зьло п.: зьла да ти не вчинимо никогаре, зьлѣ adv., зьлоћа, српсл. зьлодѣи ‘злочинац’, зьловольнѣ, зьлочьстѣнѣ, зьлочьстивѣ, стерп. тпн. Зьлокоућане. — Од псл. **zъlvъ, zъla, zъlo* [...].¹³

кѣлѣвка -*ē* f., ијек. *кѣлијевка*, ик. *кѣлѣвка*; стерп. колепка (Хиландарски кодекс). — Од псл. **kolēbъka* [...] Већ је у старосрпском дошло до ј е д н а ч е њ а п о з в у ч н о с т и (*бк > ѣк*), а у савременом језику и до промене *ѣк > вк* (са очуваним *ѣ* само покр. *кѣлѣйка* ‘играчка за девојчице’) [...].

нѣкѣи, -*ā, -ō* adj. pron.; јек. покр. *нѣкѣи*, ик. *нѣкѣи*, заст. *нѣкојѣ, -ојѣ, -ојѣ*: стерп., српсл. нѣкѣи, нѣкоја, нѣкоје: нѣкоје мѣсто (1198–1199, Немања Хиландару), јек. нѣки, нѣкоја (1396, 1415, Дубровник), ик. нѣки (1405, Босна), такође нѣкои. — Од псл. **nekъjъ / *nĕkъjъ* [...] Лик *нѣкѣи* који преовлађује на јекавском терену (Вук има *нѣкѣи* само из Дубровника) указује да су у старосрпском упоредо постојале в а р и ј а н т е на *нѣ-* и *не-*, али је, вероватно под утицајем црквенословенске писмености, недвосмислено посведочена само она прва (неки се бележи средином XIII века у трима исправама где се меша *ѣ* и *е*) [...].

од праер. + gen., заст. и *ога* [...] стерп. одь: зимне паше одь Брѣзне долоу низ Соутѣскоу (Жичка повеља), одь Михола дње до Гюргева дње (1234); помираю одь кьге (1400), аке кто одь манастирскихь люди бѣжи (1198–1199, Немања Хиландару); инога приателна већега одь нега (1387), и као проверб, нпр. одьнести ‘однети’: одьнесена бѣше (1240), српсл. оть (оть, у лигатури ѿ), и као проверб, нпр. отьнести (Теодосије). — Од псл. **ot(b)* [...] Секундарна је, али стара, и варијанта *og(b)*, посведочена у старосрпском од његових најранијих писаних споменика (повеља Кулина бана Дубровчанима из 1181, Немањина повеља Хиландару из 1198–1199), позната и другим слов. језицима, настала у положају предзвучним самогласником, уопштена под утицајем *-d* у *nađ, ѿog* [...] На с.-х. терену *оѣи-* се чува само реликтно (*оѣи-ићи, оѣи-еѣи*). Двосложно *ога* постало је озвучењем полугласа у јаком положају, нпр. *ога ѿѣѣа, ога зла < *одъ чѣѣа, одъ зла*. Гласовним упрошћењем типа стерп. одьтиснѣти ‘одбити’ (1419), отьтиснѣти (1427), отиснѣти (1420, 1427) дошло је до формалног поклапања са провербом *о- < *ob-* [...].

¹³ У следећим одредницама наводе се дијалекатски облици са очуваним вокалним *у*: **бу̀ва** -*ē* f., књиж. и *бу̀ха*, дијал. *бу̀а* (Тимок); стерп. бљха. — Од псл. **blъxa* [...]. **вѣк** -*a* m. ‘lupus’, дијал. *влѣк* (ист. Србија) [...] стерп. вљкь: комоу боуде конь оумрьль или вљкь изеде (Душанов законик). — Од псл. **vъlkъ* [...]. **вѣна** -*ē* f., *вѣнен* adj., дијал. *вѣна, вѣнен* (Тимок) [...] стерп. вљна: власи ... да теже вљноу црьковноу (Светоарханђелска повеља). — Од псл. **vъlna* [...].

орах -a m., чак. *орих*, кајк. *орех* [...] стсрп., српсл. орахъ: на велии орахъ (Светоарханђелска хрисовуља), такође о плоду: два ораха окована (1441), ораха шесть оѡдъ Индие, начиниени сребромъ и позлаћени (1466); топоними Ораховъ дољь, Орахово, Ораховъць, Ораховица, Орашьць; стсрп. и орнахъ: за орнахъ на дѣль, Орнахово (Бањска хрисовуља). — Од псл. **orĕxъ* [...] С.-х. штокавско и још старосрпско *орax* није разлог да се претпостави псл. дублета **oraxъ* са вокализмом **o* као у лит. дијал. *ruošūtys*, јер се оно, према поузданом сведочанству Бањске хрисовуље (1316), изводи из старијег **or'ax*; у питању је варијантност типа **jaxati* / **ĕxati*, в. **јахати** [...].

срѣћа -ĕ f. [...] стсрп. срѣќа: добрѣ срѣќю и нарѡкъ (1537), срѣќа (XVI век, Александрида), презиме Срѣќиќ (1254, Дубровник), српсл. срѣшта, срешта 'сусрет; срѣћа (добра или лоша)': ако срѣща срѣщѣть кого (XIII век), вѣ срѣщю изити (XVI век); злоу, доброу срѣщю имать (Ходошки зборник). — Од псл. **srĕt'a* поред **srĕt'a* [...] Штокавско јек. и ек. *срѣћа* сводљиво је на оба предлошка (*pĕ* > јек. *pe*), али стсрп. потврде указују на варијанту са јатом [...].¹⁴

3.2. На плану морфологије и творбе старосрпски материјал – уколико се нађе довољно рана потврда – може да илуструје првобитно стање облика које је постојало пре, на пример, контаминације именичких основа (**зѡб**), пре универбизације (**дванаест**), пре срастања деикси са заменицама (**ѡвѡј**, **тај**), односно да омогући прецизирање творбеног развоја појединих облика (*бѡщѡинѡнѡк* s.v. **бѡштина**).

бѡштина -ĕ f., *бѡщѡинѡнѡк* m., *бѡщѡинѡница* f., *бѡщѡинѡниѡи* (im)pf. [...] стсрп. баштина, баштинѡнѡиќ. — Од **bat'ŕšĕina* 'очева земља' [...] Како показује стсрп. лик баштинѡнѡиќ, именице *бѡщѡинѡнѡк*, *бѡщѡинѡница* не изводе се непосредно из *бѡщѡина* већ посредством придева **bat'šĕinъ* > стсрп. баштинъњ [...].

дванаест num. indecl., *дванаѣстѡница* f., *дванаѣстѡйна* f., *дванаѣстѡро* coll.; стсрп. два на десете (1419–1423, Дубровник), два на десте апвстољь '12 апостола' (1409), дванаѣсте чаша (1433). — Од псл. **d(ŕ)va / d(ŕ)vĕ na desĕte* [...] Псл. реч је спој броја **dŕva*, предлога **na* и локатива јединице броја **desĕtĕ* по консонантској промени. У н и в е р б и з а ц и ј а је водила различитим гласовним у прошћенѡма (у разним слов. језицима), у с.-х. *два на десѣѡе* > *дванагесѡе* > *двана(ј)есѡе* > *дванаѣстѡ* [...].

¹⁴ Следећа одредница показује да дијалекатски лик може да потврди постојање јата у стсрп. облику:

водѣница -ĕ f. [...] стсрп. водѣница, воденица. — Поименичење на -ѡца придева *вѡден*, уп. мак., буг. *водѣница* 'млин на воду'. Универбизовано од **vodĕnaja* (**vodĕnaja*) *teĕpnica* 'млин на воду' [...] Градња воденица у средњем веку ширила се са запада на исток Европе, те је вероватно и реч *водѣница* / *водѣница* настала на тлу средњовековне Србије. Пошто је јат потврђен у дијал. *вођѣнѡца* (Васојевићи), стсрп. писање водѣница није хиперкоректно, већ сведочи о варијанти придева **vodĕnъ* насталој дисимилацијом од изворнијег лика **vodĕnъ* одраженог у *вѡден* < **uodnъ-no-* од хетероклитне основе **vo(d)n-* у псл. **provonъ* (поред млађег **provodĕnъ* 'поводањ, поплава') [...].

зѹб -а m. [...] стерп., српсл. зуобъ: Единъ зѹбъ испаднвълъ беше (1642, Пајсије), српсл. зуобъна болестъ (XVII век, Пролог у манастиру Брадача), стерп. зуобалька ‘чачкалица’ (1466, Дубровчани херцег Стефану). — Од псл. *zǫbъ, zǫba [...] Иако је у питању стар а о - о с н о в а, на широком с.-х. терену јављају се о б л и ц и м н о ж и н е по промени и - о с н о в а, особито gen. pl. зѹбѣи поред књиж. зѹбѣ < стерп. отъ зуобъ (Ходошки зборник); она се може објаснити реинтерпретацијом колектива *зу-бје < псл. *zǫbъје као множине типа стерп. љугје > љѹги, gen. pl. љѹгѣи [...].

овѣј овѣ, овѣ рpn., овѣкѣв, овѣликѣ, овѣгѣ, овѣмо, овѣге [...] стерп., српсл. овъ, ова, ово (XII век), такође овьи, овви, овваи; овамо; овоуда, овоуде, овоудѣ; оваковъ ‘овакав’; оволикои, -ози adv. ‘толико’. — Од псл. *ovъ(jъ) [...] Облик овѣј настао је од стерп. *овѣ где се полуглас изговарао и крајем XIV века прешао у а (уп. упоредно писање овъ листъ и ова листъ у једној исправи из 1411.) и показне честице -ј, која се у старосрпском додавала и на друге облике ове заменице: овомоуи писаню, изъ овогаи, овви све, ѿ овви повелю итд.; старосрпском овѣј (1347. овьи) одговара буг. дијал. овѣѣи [...].

тај та̄а, та̄б rpn. dem., покр. и та̄и, та̄а m. ‘тај’, та̄акѣв, та̄агѣ, та̄амо, та̄аим, та̄абож(е), та̄оликѣ, та̄у, та̄угѣ; стерп., српсл. ть, та, то, gen. того, m. sg. nom./acc. и тѣъ: въ тѣъ часъ (Првовенчани), стерп. ты: за ты ѳзрокъ (1400), ти: на ти пѣтъ гредѣкѣ (1412), тьи (св. Сава, Жичка повеља), доцније таи, gen. тога. — Од псл. *tъ, ta, to [...] У nom./acc. мушког рода псл. *tъ (< балтсл. *tas, *tam) -ъ се није обезвучило као већина слабих полугласа на крају речи, већ се, као и у генитиву множине, изговарало и то са дужином: о томе сведочи писање тѣъ у споменицима XIII века, иза којег се стоји изговор [t̄a] > дијал. та̄а ‘тај’ (Косово), чак., слн. та̄а m. Завршно -ј у новоштокавском та̄ај је непромењива честица за истицање, која се у старосрпском слободно додавала на све заменичке облике, уп. тои ‘то’, таи правда, ѿ теи дни ‘у те дане’; облик nom., acc. m. sg. тѣи [t̄a] прешао је крајем XIV века у та̄ај; једна исправа из 1398. има ѿ тѣи часъ а друга таи доходакѣ, тогаи дохотка. [...] Занимљива је у поредна употреба деикси -ј и -ѣ у повељи херцега Стјепана из 1453: по таи начин = по таѣ начин, где је полазиште такође било стерп. та̄а, уп., са српсл. -жеге = ѣе, въ тѣжде днь код св. Саве. [...] Варијанта стерп. ты, ти, савр. покр. та̄и показује развој -ѣј > -и као у одређеном роду придева а нагласак женског рода та̄а, слн. та̄а, указује на контракцију из *таја, што би указивало на још псл. *tъ-јѣ, *та-ја, *то-је као спој двеју заменичких основа пие. *то- и *јо-, какав је остварен у стперс. тауа- ‘тај, који’. Међутим, у старосрпском нису посведочени нестегнути ликови *таа, *тоје па дужина у женском роду може бити плод аналогije према мушком, слично као што је нагласак та̄аи(а), та̄ам(е) у атрибутивној функцији секундаран у односу на та̄аи, та̄аме од самостално употребљеног та̄а [...].

3.3. На плану с е м а н т и к е старосрпски материјал показује изворна значења речи (лѹд, нарочит) и/или еволуцију тих значења (јѣк, обрѣз), затим семантички дијапазон речи, који је некад ужи а некад шири од са-

временог (**бѐлег**), као и најшири културно-историјски контекст настанка и специфичног развоја појединих значења у српском језику (**ѡсвета**).¹⁵

бѐлег -а м., јек. *биѡлеї*, такође *бѐлеїа* ф., јек. *биѡлеїа*, *бѐлежиѡи*, -ѡм *impf.*, јек. *биѡе-жиѡи*, за-, о-, *ѡри*- рф. [...] стерп. бѡлѡгъ м. (1330), такође бѡлѡгъ, белегъ (1327), билегъ, билигъ (1443), бѡлигъ, билегъ; бѡлѡга ф. (1303–1304), белега; бѡлѡжити (1389), бележити *impf.* (1253), забилѡжити се рф. (око 1450). — Рана позајмљеница из неког старотурског извора, позносл. (јсл., истсл.) **bēlēgъ* [...] Данас је значење именица сужено на урођени телесни знак и књижевне метафоре типа *белеї сѡаросѡи*, *белеї издaje*; у старијем језику употреба речи била је шира а распон њених значења већи: стерп. бѡлегъ, бѡлега ‘знак овере, потпис’: листъ с печатю и ... белегѡмъ, ‘судски доказ’, ‘медицински симптом’: бѡлѡгъ ѡдъ болести, ‘земљишни знак, међник’, ‘надгробни споменик’ (у натписима на стећцима; и данас у народу) [...].

јѡк *jāka*, *jāko* adj. [...] стерп. ѡкъ, ѡкостъ. — Од псл. **jakъ(jъ)* [...] Изворно је значење ‘какав’, а ‘снажан’ се развило у јужнословенском преко ‘способан’ у обртима попут стерп. правне формуле *биѡи јаки* + инфинитив ‘бити у стању’: сирота коѡа нѡстъ ѡка прѡти или отпирати (Душанов законик), ако ... не боуде ѡки позвати тога чловѡка предъ соудје (Душанов законик), који су могли настати под утицајем сргр. οἴος εἶναι, али уп. глуж. *jaknu* ‘снажан, крупан, способан’ [...].

лѡд *lūda*, *lūgo* adj. [...] стерп. лоудъ. — Од псл. дијал. **ludъ* [...] Стајаћи спој *lugo чего* у српским епским песмама сведочи да се придев изворно примењивао не на умно поремећене, већ на интелектуално и социјално незреле особе, уп. стерп. потврду из повеље краља Уроша Дубровчанима (1240–1272): ѡ кога се ѡбрѡте лядъ ѡтрокъ, тере що коѡѡ испакости, да ѡ томъ господара не ищъ, нѡ да снѡщъ крѡвца (1240–1272), где реч *оѡпрок*, изворно ‘мало дете које још није проговорило’, означава најнижу правну категорију зависних ѡуди, неку врсту роба [...].

¹⁵ Савремени дијалекти могу чувати и значења посведочена у старосрпском:

врѡг -а м. [...] стерп., српсл. врагъ ‘непријатељ’: аке кто вашъ врагъ прибѡгне ѡ мою земљу, да ви га дамъ (1214–1217, Првовенчани Дубровнику); ‘ђаво’ (1327, Дечански Хиландару). — Од псл. **vorgъ* [...] Већина слов. језика чува претхришћанско значење ‘непријатељ, убица’, уп. изведеницу стсл. вражда ‘непријатељство’, ст срп. вражда ‘убиство’, дијал. *врѡжга* ‘у м и р к р в и, крвнина (новчана накнада породици убијеног да би одустала од крвне освете)’ (ЦГ) [...].

дрѡг -а м., *grūta* ф. заст. ‘удата жена; супруга’ [...] стерп. дроугъ, дроуга; дроуговати; дружба, дружина, дружество; дружьњ adj. ‘paris’, подружие ‘conjux’. — Од псл. **drugъ* [...] Значење ‘један у пару’ присутно је у ст срп. подружие ‘брачни друг’, дијал. *ѡдргуї* ‘супруг, муж’ (Косово) [...].

живѡна -ѡ ф. *coll.*, заст. и ‘чељад, мноштво ѡуди; животиње уопште, домаће животиње’. — Од псл. (дијал.) **živina* [...] Овамо и по к р. *живина* ‘црви који се залегу у запуштеним ранама’, одатле можда синегдохом ‘гнојна рана, рак-рана’, већ ст срп. живина (Ходошки зборник), или је у том значењу посреди поименичење од *жива рана*, названа тако зато што не зараста [...].

на́рочит *-а, -о* adj., *на́рочийѣо* adv., заст. и ‘хотимице, намерно’; стсрп. нарочить (само о особама). — Од псл. **narocitiь* [...] У српском народном језику *на́рок* је ‘судбина, срећа’, *зли нарок* ‘зла срећа’, *ѣубийѣи нарок гјевојци* ‘кварити јој срећу’ (Црна Гора), тако већ у старосрпском: ѿд бога захтевамо твоѣи милости добрѣ срѣкю и нарокъ, па се и нарочить у титулисању преводи са ‘fortunatus, срећан’, нпр. приде поклицарь господства ви племенити и раззмни властелинь добро нарочити воѣвода витко милостию божиѣомъ и вашѣмъ добрѣмъ нарокомъ здраво (Дубровчани деспоту Стефану), где је упо-требљен упоредо са основном речју [...].

о́браз *-а* m. [...] стсрп., српсл. образъ ‘образ’: еретигъ ... да се жеже по образоу (Душанов законик), ‘лице’: приед образъ негов (1454, Котор), ‘облик, обличје, лик, слика’: образъ светаго на стене (Првовенчани), ‘сталеж’: мњишъскыи образъ, ‘пример’: образъ кротости (св. Сава), ‘примерак’: образъ ѿд капетанова листа посламо (1403, Дубровник), ‘начин’: ни коимъ ѿбразомъ (Милутин хиландарском пиргу). — Од псл. **obrazь* [...] Основно значење, још претхришћанско, било је ‘лик начињен резањем (у дрвету, камену); идол’, уп. заст. *изобра́зѣиѣи* < рус. *изобразить* ‘обликовати, ликовно представити’, отуд ширењем и преносом значења ‘лик, приказ, начин’, а на другој страни ‘лице’ као основни елемент људског лика и са даљим сужењем ‘образ (као део лица)’ [...].

о́света *-ѣ* f., *освѣ́иѣиѣи* (*се*) pf., *свѣ́иѣиѣи* (*се*) impf., *освѣ́иѣиѣнѣк* m., *-иѣа* f. [...] стсрп. освета ‘правна заштита’: възлагаю всакоу помошь и ѿсветоу ‘обавезујем [своје наследнике] да [манастиру] у свакој прилици [пруже] помоћ и заштиту [од кршења његових права]’ (Дечанска хрисовуља), ‘одштета, одмазда’: вспоменѣти ни искати крѣви ни ине ѿсвете ни вражде (1405–1454), осветити ‘обештетити’: ере се смо ѿгрѣшили ѣ семьзи чловѣцѣ, да ѿсвети га (1284, краљ Милутин жупану Попова поља), тѣи крѣвь нашега властелина достоиномъ ѿправомъ поискати и ѿсветити (1412, Дубровчани краљу Твртку), ѿсветити ѿт ‘изузети, заштитити, ослободити’: ѿсвети ихъ краљѣвство ми ѿтѣ вѣсѣхъ работъ (1303–1304, Милутин Хиландару), ѿсвети нас ѿд неѣа (1422, Дубровчани кнезу Радосаву Павловићу), ѿсветити се ‘осветити се’: морете такоѣ чловѣчиѣ [човечуљку] ѿдолѣтѣ и ѿсветити се (1400, Дубровчани Хрвоју Вукчићу), освети се емоу роукама своима (Александрида), српсл. освештати ‘штитити’: подѣдрѣжешоумоу ми власть ѣго, и ѿсвещаюшоу ѿтѣ вѣсѣхъ ѿбидещихъ еѣо ‘јер сам подржавао његову власт и бранио га од свихъ који су му чинили нажао’ (Првовенчани), осветитель ‘заштитник’: того бо [св. мог наследника] имать с(ве)та цркѣи ѿсветителя и вѣторого ктитора (око 1260, краљ Урош Лимској епископији). — Префиксална изведеница са **ob-* и **svetъ*, вероватно калк према лат. *sanctio* [...] У језичком осећању чувала се веза са придевом *свѣиѣи* (*и*), уп. скраћено писање ѿстоу у једној верзији Дечанске хрисовуље, са титлом по узору на убичајено скраћивање сѣиѣи ‘свети’, изреку *ко се не освѣиѣи, ѣиѣа се не ѣосвѣиѣи*. [...] Да је изворно *освѣиѣа* ‘стављање под правну заштиту и њено спровођење, с а н к ц и о н и с а њ е’ види се из стсрп. потврда; глагол *освѣиѣиѣиѣи* у писму из 1282. односи се на случај краљевог посланика коме су Дубровчани одузели лађу и робу, а жупан коме краљ пише треба да га обештети пленећи имовину Дубровчанима. Данашње значење развило се у контекстима

крвних престапа и ратних дејстава, но у писму Дубровчана краљу Твртку из 1412. освета за крв њиховог убијеног и опљачканог грађанина још увек није везана са појмом казне, одмазде, већ глобе, одштете (шправа), док је у формули мировних уговора које су околни владари (Твртко босански, Радосав Павловић, Херцег Стјепан) склапали са Дубровником *осветиџа* свако обештећење, шири појам од *крв* ‘накнада за проливену крв, за убиство; крвнина’. [...] Глагол *осветиџи* није непосредан одраз псл. **obsvetiti* као његов хомоним у значењу ‘учинити светим’, већ изворно ‘санкционисати’ као деноминал од *осветиџа* ‘санкција’. У рефлексивној употреби *осветиџи се* попримило је значење ‘узети закон у своје руке, сам санкционисати повреду својих права’ и тако изашло из првобитног правног контекста, потиснувши и основну реч *осветиџа* одатле у домен психологије и обичајног права („крвна освета”), на место које је у прасловенском речнику заузимала реч **mьstь* > стсл., српсл. мьсть, рус. *мечь* итд. ‘освета’ [...].

3.4. Најважнији критеријум селекције јесте допринос старосрпског материјала проналажењу е т и м о л о ш к о г р е ш е њ а. Некада он само усмерава тумачење у једном од могућих праваца (**бўба**), некад – због малобројности односно неједнозначности потврда – оставља отвореним више тумачења (**вїкати**), али најчешће ипак доводи до мање или више коначног решења (**на́мїрница**, **нўжда**, **ѡбрети се**, **ѡдећа**, **ѡсоје**).

бўба -ē f., *бўбица* dem.; стерп. бѡбица ‘свилена буба’ (Хиландарски кодекс), бѡба: ѡт бѡба ... посипаи гдено св бѡбе (XVII век). — Од псл. (?) **buba* (поред **boba*?), у том значењу само још мак. *буба* ‘инсект’, буг. *бўба* ‘свилена буба, црв у људском телу’, слн. *buba* ‘ларва’, каш. *buba* ‘ваш, бува’, укр. дијал. *бўба* ‘ваш, мува’, из словенског алб. *bubë* ‘свилена буба’ [...] С.-х. и истсл. облици могу се свести и на **buba* и на **boba*, док слн. и буг. указују на **-u-*. [...] Може се поћи и од основне семантике зујања (уп. **бўмбѡр**). Ствар се додатно посложњава због стгр. βόμβυξ, -ѡкос ‘свилена буба’, πάμψαξ, -ѡкос ‘памук’, из иранског извора, уп. сриран. *pambak* > тур. *pambuk* (в. **пѡмук**) [...], што отвара могућност да је с.-х. *бўба* < **boba* као свиларски термин путујућа реч источног порекла (уп. значење стерп. бѡбица ‘свилена буба’) [...].

вїкати *вїчѡм* impf. [...] српсл. выкание: выкание многихъ звѣрий, викание (XVI век). — Само јужнословенски глагол неизвесног порекла, уп. мак. *вика*, буг. *вїкам*, слн. *vikati*, -am / *vїčѡm* [...] На основу српсл. выкание ‘вика’ претпоставља се **vukati* у превоју према *јкаџи* ‘викати’, слн. *ikati* ‘клицати’, од корена који је у псл. **vyti* (в. **завїјати**), али српсл. писање са -ы- може, с обзиром на позну потврду (XVI век), бити плод хиперкорекције, те није искључена веза са рус. дијал. *вїкать* ‘цвилети, завијати (о животињама), викати, плакати (о деци)’ [...].

на́мїрница -ē f., заст. и ‘потврда, признаница’ [...]. — Од *намирїџи* ‘нахранити’ (стоку), ‘измирити’ (дугове) [...] Основни глагол је деноминал од **мїр** [...], укрштен

са **na-měriti* > *нам(ј)ерити* у значењу ‘из-, од-мерити’, такође ‘додати при мерењу да би се добила тражена количина’, ‘заокружити до одређене мере, навршити’. Да је то тако показује најранија и једина стерп. потврда глагола у писму Владислава, сина херцега Стјепана Дубровчанима из 1451, која гласи *намѣрити ... чтете ‘надокнадити штете’* (што је Даничић у РКС, не само у наслову одреднице, него и у примеру, нормализовао у *намирити*) [...].¹⁶

нужда -ē f., *нужан, -жна, -жно* [...] српсл., стерп. *ноужда*: *въ бѣдѣ и въ ноужди* (Првовенчани), без сваке *нжде*, *нъ* своимъ хтѣниемъ и своѡвъ воловъ (1234–1240, Дубровчани краљу Владиславу). — Од стсл. *ноужда* [...] Стсл. реч са варијантом *нжда* своди се на псл. **nud'a / *nōd'a* [...] од **nuditi / *nōditi* (в. **нудити**). На нашем терену лик са *-жг-* долази од најранијих времена не само у српскословенским текстовима, већ и у онима писаним народним језиком, а распрострањен је и по народним говорима, те се без обзира на Вукову опаску у Рјечнику да се говори у „Војводини по варошима” не може тумачити као русизам, већ као рани славенизам, који је потиснуо слабо посведочене домаће с.-х. ликове шток. *нуђа*, шћак., чак. *нуја* [...].

обрети се *обрѣтѣм се* pf., заст. и *обрѣтѣи* tr. ‘наћи’, *обрѣтѣи се* ‘наћи се’; стерп., српсл. *обрѣсти* (се): *меропѣхъ ако побѣгне ... где га обрѣте господаръ неговъ, да га осмоудѣи* (Душанов законик), не *обрѣтохъ га крива* (1304), *обрѣте ли се кто чловѣкъ зьль* (1234), кои се при *кравлствъ ми обритоше* (1420), *обрѣтати* (се) impf.: *шо се обрѣта лѣтине* (1348). — Од псл. **obrěsti, obręto* поред *obręto*, уп. стсл. *обрѣсти, обрштж* (са), слн. *obrěsti, obrętem*, дијал. *obrěncem*, рус. *обрестѣи* [...] Псл. глагол изведен је превербом **ob-* од непосредоченог ***rěti* (за дубљу етимологију в. **срѣсти**). Док је у руском из црквенословенског, у његов народни карактер на словенском југозападу не треба сумњати. Поред српскословенских, он се употребљава и у текстовима писаним старосрпским народним језиком; посведочен је у зетско-сјеничким и источнохерцеговачким говорима, као и у језику усмене народне епике. Показује регуларан развој јата: *рѣ* > ек., јек. *ре*, ик. *ри* (уп. горенаведени пример из 1420, са гла тадашње Босне). Насупрот старословенској алтернацији основе са *ě* < **ē* у инфинитивној и са назалним инфиксом у презентској основи (уп. **sěsti, sędo* > *сѣсти*), у старосрпском се јат доследно јавља и у презенту [...].

одећа -ē f., јек. *оџећа*, чак. *оџића*; стерп. *одећа*: *да не има печаль ѿ пастырскои хранѣ ни ѿ ѡдеги* (1303–1304, Милутин Хиландару), *одећа*: *потратила је за хранв и ѡдећв* (1461, Дубровник/Хум). — Од псл. **obded'a*, уп. стсл. *одежда*, с.-х. чак. *огеја*, мак. *огежга*, слн. *odēja* итд. [...] Савремени с.-х. ликови указују на **ob-dě-t'a* као независну изведеницу од **ob-dě-ti* ‘оденути’, али из стерп. потврда излази да је најпре *огећа* као регуларан рефлекс од **obded'a* преобличено у *огећа* (акт из 1461. бележи јат и разликује у писању [h̄] = ħ од [h̄]), које предаје помоћу г), свакако према *обућа* < **ob-u-t'a* од **ob-u-ti* > **обути**, а да су ликови *оџећа*, *оџића* (са привидним рефлексима јата) настали тек доцније, наслањањем на глагол *огѣ(ну)ти* [...].

¹⁶ Из тога произлази да покрајински облик *намѣрница* (Шумадија, Војводина) не мора бити псеудоекавизам, како се обично просуђује.

осоје -а п., такође *осѡје*, дијал. и *осѡј* [...] стерп. *осоје*: Псѡе *осоје* (1381, Раваничка повеља), о(т)соинь: Ѡтсоина стѣна (1276), на Бобинь ѡсоинь (1381, Раваничка повеља). — Од псл. дијал. (јсл.) **ot(ь)soje*, **ot(ь)sojъ* [...] Као и антоним **prisoje* > **присоје** ‘страна (брда) изложена сунцу’ изводи се од *o*-базе корена који је у **сјаги**. Реконструкцију са предлогом **ot(ь)*- а не **ob-* потврђује стерп. запис из 1276. Она је и семантички оправдана јер је *осоје* страна окренута од сунца, а не обасјана сунцем. За гласовни развој уп. *ос(ј)ећу* ‘одсећи’ [...].

4. Будући да сваки језик, као елементом свог описа, треба да располаже ваљаним историјским речником који документује његову историју, смисао и значај израде Речника српског језика XII–XVIII века не захтева посебно образлагање. Међутим, осим те опште сврхе, постоје и конкретне намене таквог речника. У овом раду осветљена је његова примена у етимологији односно етимолошкој лексикографији.

Шта један етимолог очекује од историјског речника свог језика? Пре свега, проверен и лингвистички обрађен материјал из репрезентативног корпуса извора, на основу кога се могу црпсти за етимологију релевантни подаци. Предуслов за то јесте да свака реч, кроз примере употребе, буде илустрована што већим (или макар оптималним) бројем флективних облика и што потпунијим репертоаром значења. Када би такав речник постојао (а уз њега и збирни речник српских дијалеката), рад на тезаурусном ЕРСЈ одмицао би много бржим темпом.¹⁷ Стога није потребно посебно наглашавати да српска етимологија са великим нестрпљењем ишчекује појаву историјског речника српског језика.

Шта етимолошка лексикографија, са своје стране, може понудити историјској лексикографији? Првенствено, максималан број етимолошки обрађених речи, што је битна претпоставка за исправно лучење хомонима односно за тачно разграничавање одредница будућег речника. Поред тога, чињеница да се у етимолошком речнику речи разматрају у оквиру својих ширих формалних и семантичких мрежа (најпре у границама српског језика и његових дијалеката, а затим и на ширем словенском плану), омогућава да се прецизније сагледа и одреди место оних старосрпских лексема које ван тог контекста могу изгледати нејасне. И најзад, овде изложено искуство етимолога у селекцији старосрпске грађе (базираној на тријажи података по различитим критеријима – фонетском, морфолошком, творбеном, семантичком), може бити од користи за формулисање што прагматичнијег приступа ексцерпирању извора за Речник српског језика XII–XVIII века.

¹⁷ У недостатку ова два кључна предуслова, тај рад је неминовно отежан и успорен (в. ЕРСЈ 1: 7; 3: 5).

ИЗВОРИ

- ГСБМ: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* (гал. рэд. А. І. Жураўскі–), 1–37. Мінск: Беларуская навука, 1982–2017.
- КАТИЋ, Реља. *Терминологишки речник српске средњовековне медицине*. Београд: САНУ, 1987. (= Посебна издања САНУ; 575 / Одељење медицинских наука; 36).
- РКС: Ђура Даничић. *Рјечник из књижевних сѣјарина српских*, 1–3. Биоград: Државна штампарија, 1863–1864. (Репринт: Београд: Вук Караџић, 1975).
- СРЕЗНЕВСКИЙ И. И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, 1–3. Санктпетербургъ: Издание Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, 1893–1906. (Reprint: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1955–1956).
- СРЯ XI–XVII: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (гл. ред. С. Г. Бархударов–), 1–. Москва: Наука, 1975–.
- СРЯ XVIII: *Словарь русского языка XVIII века* (гл. ред. Ю. С. Сорокин–), 1–. Ленинград: Наука, 1984–.

*

- ГЕБАУЕР, Јан. *Slovník staročeský*, I–II. V Praze: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění – Česká grafická společnost „Unie“, 1903–1916.
- HSSJ: *Historický slovník slovenského jazyka* (red. Milan Majtán), 1–7. Bratislava: Veda, 1991–2008.
- LPS: Franz von Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico–graeco–latinum*, Vindobonae: Wilhelm Braumüller, 1862–1865. (Reprint: Darmstadt: Scientia Verlag Aalen, 1963).
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ur. Đura Daničić–), 1–23. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- SSp: *Slovník staropolski* (red. Stanisław Urbańczyk), 1–11. Wrocław etc.: Ossolineum, 1953–1990; Kraków: IJP PAN, 1991–2002.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АНИКИН, А. Е. *Русский этимологический словарь*, 1–, Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН – Институт филологии Сибирского отделения РАН – Рукописные памятники Древней Руси, 2007–.
- БЕР: *Български этимологичен речник* (ред. Владимир Георгиев–), 1–. София: БАН, 1971–.
- БЈЕЛЕТИЋ, Марта, Јасна ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ. Екстралингвистички фактори у етимолошким истраживањима (на примеру *Етимологијској речника српској језика*). *Зборник Мајице српске за славистику* 73 (2008): 57–70.
- БЈЕЛЕТИЋ, Марта, Јасна ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ. Једнотомни етимологишки речник српског језика (методолошки аспект). *Зборник Мајице српске за славистику* 83 (2013): 171–180.
- ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна, Марта БЈЕЛЕТИЋ. Приручни етимологишки речник српског језика – допринос савременој етимологији. Стана Ристић и др. (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свјетлу савремених њписуја*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 197–210.

- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика* (ур. Александар Лома), 1–. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- ЕСУМ: *Етимологичниј словник украјинској мови* (ред. О. С. Мельничук–), 1–6. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
- КРЫСЬКО, Вадим Б. Маргиналии к „Этимологическому словарю славянских языков” (вып. 34–38). *Вопросы языкознания* 2014/1 (2014): 100–119.
- ПЕРСЈ: *Приручни етимолошки речник српског језика* (ур. Александар Лома). Београд: Институт за српски језик САНУ (у припреми).
- ПЕТРОВИЋ, Снежана, Марија Вучковић. Етимолошки речници српског језика – од концепције ка методологији. *Српска славистика. Колективна монографија. Том I, Језик*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018, 245–258.
- СРЈОС: *Српскословенски речник јеванђеља. Оледна свеска* (ур. Гордана Јовановић, саставио Виктор Савић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007. (= *Библиотека Јужнословенског филолога*. Нова серија, књига 23).
- ФАСМЕР, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, 1–4. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- ЭСБМ: *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (ред. В. У. Мартынаў–), 1–. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев–), 1–. Москва: Наука, 1974–.

*

- BEZLAJ, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–5. Ljubljana: ZRC SAZU, 1971–2007.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová–), 1–. Praha: Academia, 1989–.
- МАЧЕК, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968.
- SADNIK, Linda, Rudolf AITZETMÜLLER. *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen*, 1–7. Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1963–1975.
- SCHUSTER-ŠEWIC, Hinz. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, 1–4. Bautzen: Domowina Verlag, 1983–1989.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Jasna Vlajić-Popović, Marta Bjeletić

HISTORICAL ATTESTATIONS IN SERBIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARIES

Summary

This paper first points to the fact that in the Slavic etymological lexicography there is neither a clear concept of the Old Serbian language as a separate entity, nor a consistent distinction between it and the Serbian recension of Old Church Slavonic (which causes the problem of identifying the attested forms). It then focuses on the principal goal of supporting

the project for compiling the Dictionary of the Serbian Language from the 12th to the 18th Century within the framework provided by the Serbian etymological lexicography. The ongoing work on the *Concise Etymological Dictionary of the Serbian Language (Priručni etimološki rečnik srpskog jezika = PERSJ)* relies heavily on the Old Serbian lexicon, not only for documenting the first attestations of words, but also for tracing their formal (phonetic, morphological, derivational) and semantic developments, and even some grammatical changes. Most importantly, the Old Serbian forms can provide noteworthy arguments in favor of certain etymological interpretations (or against them, which is discussed in the paper), thus helping reach final judgments on the origin of respective words. This is illustrated by examples of more or less ample excerpts from some 40 lemmata from PERSJ.

Јасна Влаич-Попович, Марта Белетич

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОДТВЕРЖДЕНИЯ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В работе указывается на то, что в славянской этимологической лексикографии нет ни ясного понимания старосербского языка как особого образования, ни последовательного разграничения старосербского и сербскославянского языков (что создает проблему идентификации выявленных подтверждений). Затем внимание сосредоточивается на основной цели работы – поддержке проекта создания Словаря сербского языка XII–XVIII вв. – на основании аргументов, предоставляемых сербской этимологической лексикографией. Продолжающаяся работа над *Справочным этимологическим словарем сербского языка (Приручни етимолошки речник српског језика = ПЕРСЈ)* в значительной мере опирается на старосербскую лексику не только в целях документирования первых подтверждений слов, но и для наблюдения их формального (фонетического, морфологического, словообразовательного) и семантического развития, в том числе и некоторых грамматических изменений. Но наиболее важно, что старосербские подтверждения могут предоставить очень ценные аргументы в пользу отдельных этимологических решений (или против них, что дискутируется в работе) и таким образом внести вклад в принятие окончательных решений о происхождении рассматриваемых слов. Это иллюстрируется примерами более или менее исчерпывающих цитат из порядка 40 словарных статей ПЕРСЈ.

Институт за српски језик САНУ

Етимолошки одсек

Кнез Михаилова 36, Београд, Србија

jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

marta.bjeletic@isj.sanu.ac.rs ; marta.bjeletic@gmail.com